

Баъзи тадқиқотчилар онгида шўро даврига хос фикрлаш оқавалари хали ҳам мавжудлигини илгарирок айтган эдик. Ўтмишдаги муҳим воқеалар ҳамда тарихий шахслар фаолиятига оид факт ва ҳужжатларга юзаки ёндошиш на-тижаси бўлмиш нуксонлар бошқа ўринларда ҳам кўринади. Факт ва ҳужжатлар магзини чакмай, юзаки, хато ҳулосалар чиқариш мустамлака истибдоди авж олган даврда фаолият кўрсатишга мажбур бўлган бошқа кўпгина тарихий шахсларга муносабатда ҳам ўз ифодасини топмоқда. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Сатторхон, Сайдрасул домла, Шарифхўжа, Мухиддинхўжа, генерал Жўрабек сингари бир неча оқил зиёлилар Зокиржон Фуркат билан биргаликда янгича маърифатпарварлик йўналишига асос солганлар ва Туркистон халқини шу йўл билан мустақилликка эриштириш учун бутун умрларини бағишлаганлар. Аммо бу зиёлиларнинг ақсар қисми юқори табақага мансуб бўлганлиги сабабли шўролар мафқураси ҳукмронлиги даврида тирноқ орасидан қир кидириб, улар кўп марта лаб ёмонотлик қилинган, уларга «чоризмнинг содик малайлари», «хоинлар» деган бутунлай асоссиз тавқи лаънат илинган эди. Масалан, Шарифхўжа қози 1892 йилги вабо кўзғолонининг ташкилотчиларидан бири сифатида 80 ёшда эканига қарамай, суд уни 3 йил муддатга Астрахан губерниясига сургунга жўнатиш ҳақида ҳукм чиқарганлиги маълум. Шундан сўнг маҳкум қози ўзига белгиланган жазони енгиллатишни сўраб, ўша вақтдаги Туркистон генерал-губернатори Вревскийга ариза ёзади ва ўзини гўё 24 июн воқеаларига алоқаси бўлмагандек қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Аризада, жумладан: «24 июн қуни нима воқеа рўй беришини илгаридан билган бўлсам, дарҳол бу ҳусусда хабар қилган бўлардим», деган сўзлар ҳам битилган. Бу ўринда Шарифхўжа ёлгон ёзишга мажбур бўлган. Шуниси ҳам борқи, халқ озодлик ҳаракатига бошчилик қилганлардан бири сифатида мустамлака маъмурияти суди томонидан сургунга ҳукм қилинган бу доно, тадбиркор, айни вақтда соғлиги путурдан кетган қария рост гапни айтиб, ўзининг ҳақиқат учун қурашчи эканини исботлашга ҳаракат қилгудек бўлса, эапа қилиниб, сургун жойига етиб олгунча йўлнинг ўзидаёқ нобуд бўлиб кетиши турган гап эди. Бу эса, айни ҳолатда, нодон, бефаҳм одамнинг иши бўлардики, Шарифхўжа қози ундайлардан эмасди, албатта. Шарифхўжа қози бу кўзғолонда бош-қош бўлганлардан бири эканлиги суд жараёнида бир неча гувоҳларнинг далиллари билан исботланган. Ундан ташқари, ўша вақтдаги Сирдарё вилояти харбий губернатори Гродеков генерал-губернатор Вревскийга берган маълумотномасида бу ҳақда рад этиб бўлмайдиган янги далилларни келтиради. Лекин шунча ишончли ҳужжатлар давлат ҳужжатгоҳларида мавжудлигини билмаган ёки ўзларини билмасликка солган баъзи тадқиқотчилар Шарифхўжа қози аризасида ёзилиши мантқан мажбурий бўлган юқоридаги сўзларни қиппа-чин ҳақиқат дея даъво қилиб, унга магзава ағдараверадилар.

Мухиддинхўжа қози билан генерал Жўрабекнинг ўгли Оллоқулибек томонидан ҳам гоят танг вазиётда битилган икки ариза мавжуд. Мухиддинхўжа қозининг Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчига аризаси 1899 йил 22 июлда битилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат ҳужжатгоҳида сақланмоқда. Бу ариза битилгунга қадар Мухиддинхўжа қози ҳам кўпдан-кўп тазйик ва таъқибларга, турли бўҳтонларга дучор қилинган эди. Чунончи, 1877 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да унинг гўё порахўрлиги учун қозихонаси ва ховли-жойи муҳрлаб қўйилганлиги айтилиб, бутун ўлка аҳолиси ўртасида бадном қилинган, бу ишлар тафтиши тугаб,

козида ҳеч қандай айб йўқдиги исботлангач, газета козихонадан ҳам, ховли-жойдан ҳам муҳр олиб ташланганини ўз ўқувчиларига маълум қилишга мажбур бўлса-да, Муҳиддинхўжа козини оқлайдиган бирор оғиз сўз ёзмаган эди.

Республика Марказий ҳужжатгоҳида ўтган асрнинг 80— 90-йилларида бу покдомон зотнинг Тошкент шаҳар ҳокимлари Киселев, Лодиженский, Путинцев ва бошқалар томонидан кўп марта тазйик остига олингани хусусида ҳужжатлар сақланиб қолган. 1892 йилги вабо кўзголони туфайли мустамлака маъмурияти томонидан жабрланганлар орасида Муҳиддинхўжа кози ҳам бор эди. Ўша вақтда Тошкентнинг эски шаҳар қисми ҳокими лавозимида бўлган Н. Ликошин орадан йигирма тўрт йил кейин Петроградда чоп этилган «Туркистонда ўтган ярим умр» номли китобида, бир томондан, Муҳиддинхўжанинг 1892 йил вабо кўзголонига муносабати «жиноятқорона» характерга эга бўлганини таъкидлагани ҳолда, иккинчи томондан, «кози катъий эътиқоди ва ўзини сайлаган халққа мустаҳкам садокати туфайли жабр кўрган» лиги хусусида ҳам сўзлашга мажбур бўлади.

Кўзголон қунининг эртасигаёқ Сирдарё вилояти губернатори буйруғи билан лавозимидан қувилган Муҳиддинхўжа мустамлака маъмурларидан безиб, ўз бобоқалони Исанхонхўжа қозикалон бино қилган мадрасада тинчгина мударрислик қилиб юрган чоғида Себзор даҳасининг баобрў одамлари уни яна қозилик лавозимига тиклашга бел боғлайдилар. Улар генерал-губернаторлик амалдорлари ўрнатган кўплаб тўсикларни бартараф этиб, ниҳоят Муҳиддинхўжа номзодини муқобил рўйхатга киритишга муваффақ бўладилар. Чор тўралари ўзлари қаттиқ обрўсизлантирган деб ҳисоблаган бу шахснинг сайловдан асло ўта олмаслигига қатъий ишонган эдилар. Аммо қози сайловда овоз берганларнинг ақсар кўпчилиги Муҳиддинхўжа номзодини ёқлашади ва у 74 овоздан 62 овоз олиб, қозиликка сайланади. Сайлов натижаларидан даргазаб бўлган генерал-губернаторлик амалдорлари ҳар қандай шарм-ҳаёни йигиштириб қўйиб, Себзор даҳасида ўтказилган қози сайлови натижаларини, бирор қонунга ҳилоф иш йўқлигига қарамай, бекор қиладилар ва ўзлари учун ўта хавфли бўлган Муҳиддинхўжа номзодини киритмаган ҳолда янғидан сайлов ўтказиш хусусида буйруқ чиқарадилар. Шундан сўнг собиқ қозининг бошига яна кўплаб балолар ёғилади, ҳатто уни жисмоний маҳв этиш хавфи пайдо бўлади.

Муҳиддинхўжа қозининг биз фикр юритаётган аризада ана шундай бир ўта хавфли вазиятда ёзилган. Аризанинг ёзилишига сабаб бўлган ўта хавфли вазият ҳақида аризачи жумладан бундай дейди: «Устимизда турган шаҳар ҳокимимиз бизни шаҳарга қелганидин, бери манга назарлари чап бўлуб, ёмон кўруб турадур... Ўттуз тўрт йилдан бери қилиб тургон хизматимнинг гўё муқофотида бу шаҳар ҳокимидин ҳар бир жамъиятда беҳурматлик кўруб, ҳақоратга оид бўладургон сўзлар эшитганим ваҳидин кўркинч остида... ушбу аҳволларимни жанобингизда ариза қилмоқни лозим билдим».

Шундан кейин, табиийки, аризачи Туркистон бош ҳокими олдида ўзини оқлаш учун турли далиллар қелтиришга мажбур бўлади. Чунончи, 1865 йил ёзида Тошкент қамал қилиниб турган вақтида отаси Ҳакимхўжа қозикалон ва бошқа шаҳар аъёнлари топширигига қўра Черняев қароргоҳига боргани, икки томонлама сулҳ тузилишига ҳисса қўшгани, кўп йиллар чор маъмуриятига хизмат қилгани, бу хизматлари қандай муқофотлар билан тақдирлангани ҳақида, табиийки, ошириб-тошириб, қўшиб-қатиб ёзади. Зотан, айна ҳолатда Муҳиддинхўжанинг шундан бўлақ иложи йўқ эди, у шундай қилишга мажбур эди.

Муҳиддинхўжа хакида ёзган баъзи тадқиқотчилар унинг ушбу аризасини ҳам чиппа-чин хақиқат сифатида қабул қилдирмоқчи бўладилар ва унда битилган баъзи гапларни дастак қилиб, қозини «халқни эзувчи қуч»лар қаторига қўшмоқчи бўладилар. Аслида эса ўша давр расмий матбуотида Муҳиддинхўжа вафоти муносабати билан берилган бир мақолада бундай дейилган эди: «У ўзининг жўжабирдек оиласини моддий таъминланмаган, рўзгорини эса вайрон холда ташлаб кетди. Айтишларича, у ер банкидан қарздор бўлиб, ягона бойлиги бўлмиш ери шу банк томонидан гаровга олинган экан, ёш ўгиллари эса хали мустақил рўзгор тебратишга қодир эмаслар».

Оллоқулибекнинг аризасига келсак, у Туркистон генерал-губернатори адъютанти бўлиб ишлаган даврга тўғри келади. Генерал-губернаторнинг уйида Оллоқулибекни кўрган ашаддий миссионер Н. Остроумов уни отаси марҳум генерал Жўрабек сингари мустамлака маъмурияти учун ўта хавфли одам деб ҳисоблайди шекилли, ўз уйига қайтиб келиб қундалигига қуйидаги қайдни битди: «Бу бегона юрт қишининг (Оллоқулибек демокчи — Ш. Ю.) шахси ишонч ва хотиржамлик тугдирмайди. Генералларимиз уни нега якин тутишларига хайрон бўламан: бошқарув ишида ундан фойда тегиши мумкин эмас, зарар тегиши эса жуда ҳам мумкин, чунки генерал-губернатор уйида қандай ишлар содир бўлаётганидан у ерликларни воқиф қилиши мумкин». Бинобарин, Н. Остроумов ўзи садокат билан хизмат қилган мустамлака маъмурияти маҳаллий халқнинг газаб-нафратига сабаб бўладиган ишлар қилаётганини яхши билган ва бу гирромликлар, хийла-найранглар генерал-губернатор адъютанти бўлмиш софдил, жасур ходим орқали унинг юртдошларига маълум бўлишидан ўлғудай кўркан. Чамаси у ўз валийнеъматини тез орада бу хавф-хатардан воқиф этган ва хали ҳеч нарсадан хабари йўқ Оллоқулибекнинг бошида қора булутлар пайдо бўлган: генерал-губернатор шошилини равишда ўз адъютантини вазифасидан четлаштириш тадбирларини кўрган. Табиий-ки, мустамлака маъмурияти раҳнамоси Оллоқулибекни лавозимидан четлатса, ундан кейин адъютантнинг бошига янгидан-янги балолар ёғилиши ҳам эҳтимолдан узок эмасди. Ана шундай ўта қалтис бир вазиятда, чамаси, Оллоқули-бекнинг хизматдан бекор қилиниши хақида гап кўзгалиб, унга бўлар-бўлмас важ-қорсонлар кўрсатила бошлаган вазиятда адъютант ўзини ҳимоя қилиш мақсадида ге нерал-губернаторга махсус ариза билан мурожаат этади. Аризада у ўзигина эмас, балки отаси генерал Жўрабек Қаландарқори ўғли ҳам, амакиси полковник Бобобек Ҳакимбек ўғли ҳам гўё чор маъмуриятига ҳалоллик билан хизмат қилиб, бир неча муқофотларга лойиқ қўрилганини қўшиб-қатиб ёзиб, улардан яқинлашиб келаётган балою офатлар дафъи учун қалқон сифатида фойдаланмоқчи бўлади.

Хужжатгоҳда сақланаётган бу аризага дуч келган баъзи тадқиқотчиларимиз унинг ёзилишига нималар сабаб бўлганмиги ҳусусида бош қотиришни эп кўрмай, фоже бир ҳолатда ноилож битилган аризадаги сўзларнинг юзада қалқиб турган, лекин асл моҳиятни очиб бермайдиган айрим «далил»ларни дастак қилиб, Жўрабек ва Бобобекни ҳам, Оллоқулибекни ҳам мустамлака маъмурияти ногорасига жон-жон деб ўйнаган, ўз балойи нафси йўлида халқи манфаатларини оёқости қилишдан ҳузур топган ҳоинлар сифатида баҳолайдилар.

Шариф Юсупов. "Тарих ва адаб бўстони" китобидан